

FOLYÓ, TÁJ ÉS TELEPÜLÉS A KÖZÉPKORBAN: TÁJRÉGÉSZETI, KÖRNYEZETTÖRTÉNETI ÉS LELŐHELYDINAMIKAI KUTATÁSOK A KÖRÖS-VIDÉKEN. A FLOTT-PROJEKT INDULÁSA

ZATYKÓ CSILLA¹ – MESTERHÁZY GÁBOR² – PETŐ ÁKOS³ – SALÁTA DÉNES³ – STIBRÁNYI MÁTÉ²

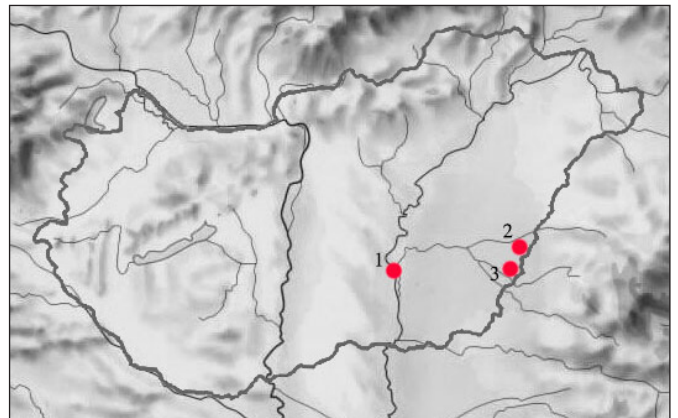
Magyar Régészet 11. évf. (2022) 4. szám, pp. 56–64. <https://doi.org/10.36245/mr.2022.4.5>

Az ember és a természeti környezet kölcsönösen egymásra ható kapcsolatának alakulása napjaink globális stratégiai kérdése. A tervezett kutatás ennek a dinamikus folyamatnak a múltbéli megértését célozza három Körös-menti mintaterület középkori, folyószabályozások előtti környezeti viszonyainak rekonstrukciójával, valamint az itt élő közösségek tájhoz alkalmazkodó vagy éppen annak erőforrásait felhasználó életmódjának, településeinek vizsgálatával. A kutatás fontos célja továbbá, hogy a feltett kérdésekre a választ több tudományág együttműködésével és a korábbi hagyományos régészeti topográfiai adatgyűjtéseket modern, hatékony kutatási technikákkal megújító alkalmazásokkal kiegészítve keresse.

Kulcsszavak: településtörténet, környezettörténet, roncsolásmentes kutatás, Körösvidék, középkor

BEVEZETÉS

Az elsősorban a természettudományok részéről jövő modellező jellegű kezdeményezések mellett az emberi közösségek és természeti környezetük kapcsolatának kutatásakor fontos szerep hárul a társadalomtudományokra is a természetes folyamatok társadalmi hatásai, illetve a természeti változásokra adott változatos antropogén válaszok elemzésekor. Ebből a szemléletből kiindulva a projekt a középkori települések, közösségek és az őket körülvevő táj egymásra hatását, kapcsolatát kívánja vizsgálni három kiválasztott Körös-menti vizes élőhely, a Korhány-ér, a Gyepes-ér (Békés megye) és egy köröszi terület (Jász-Nagykun-Szolnok megye) kutatásán keresztül (1. kép). A program az 1980-as,



1. kép. A kutatási területek Magyarország térképén:
1. Köröszug, 2. Korhány-ér, 3. Gyepes-ér

1990-es években a Magyarország Régészeti Topográfiája (MRT) munkálatai keretében született régészeti topográfiai adatokra, az ezeket kiegészítő és értelmező, GPS alapú, sávos terepbejárásokra, roncsolásmentes terepi vizsgálatokra, a távérzékelési adatok, történeti és térképes források értékelésére, valamint lelőhelydinamikai modellezésre és tájtörténeti, hidrológiai elemzésekre épít. A kutatás fontos módszertani törekvése, hogy felmérje a több évtizedes módszertannal készült MRT adatok modern, tájszemléletű régészeti kutatásba integrálásának lehetőségeit és korlátait is.

A KUTATÁS FŐBB KÉRDÉSEI ÉS MÓDSZEREI

A kiválasztott mintaterületeken változatos módszertannal végzett kutatások összekapcsolásával projektünk egyszerre vállalkozik egy tematikus és egy módszertani kérdés megválaszolására. A középkori, folyószabá-

¹ Régészeti Intézet Bölcsészettudományi Kutatóközpont, e-mail: zatyko.csilla@abtk.hu

² Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézet, e-mail: mesterhazy.gabor@mnm.hu, stibranyi.mate@mnm.hu

³ Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem (MATE) Vadgazdálkodási és Természetvédelmi Intézet (VTI), Természetvédelmi és Tájgazdálkodási Tanszék, e-mail: peto.akos@uni-mate.hu, salata.denes@uni-mate.hu

lyozások előtti Magyarország életének, gazdálkodásának fontos színterei voltak a folyómenti vizes élőhelyek, a környezeti, klimatikus változásokra érzékenyen reagáló ártéri tájak. A kutatási területek kiválasztásakor fontos szempont volt, hogy a teszterületek a Körös folyó ártéri vizes élőhelyei legyenek, melyek ugyanakkor jellegükben eltérő földrajzi viszonyokkal jellemezhetők, így alkalmat adnak hasonló típusú, mégis eltérő tájak települési stratégiáinak, illetve ezek változásainak összehasonlítására. Fontos szempont volt továbbá, hogy a területeken az 1980-as és 1990-es években szisztematikus régészeti topográfiai kutatások folytak az MRT kötetek munkálatai keretében, ezért viszonylag egységes, az akkori időszak legmagasabb tudományos elvárásainak megfelelő, de mára megújításra váró módszertannal feltérképezett, a különböző periódusokat és településtípusokat nagy számban reprezentáló lelőhelyek adatai állnak rendelkezésünkre.

A projekt központi kérdése, hogy a középkori közösségek települési mintázataikban és gazdálkodási stratégiáikban hogyan alkalmazkodtak az őket körülvevő sajátos, vízjárta tájhoz és annak változásaihoz. Kulcsfontosságú ezért a korabeli táj minél alaposabb megismerése; ezért a vizsgált vizes élőhelyek területén nem kizárólag régészeti adatokon nyugvó, hanem tájtörténeti, geomorfológiai vizsgálatokon alapuló elemzések készülnek. A tájtörténeti elemzés (változáselemzés, tájhasználatkövetés) célja, hogy a korai térképek, írott források, távérzékelési módszerek (légifotók, műhold- és LiDAR- felvételek) és talajtani vizsgálatok adatait használva rekonstruálja a tájban bekövetkező természetes és ember okozta változásokat, nyomon kövesse a táj- és tájhasználati változásokat (KISS ET AL. 2017; NIEBIESZCZAŃSKI ET AL. 2019; PETŐ ET AL. 2015; 2019; SALÁTA 2011; SALÁTA ET AL. 2013; 2014; UJ ET AL. 2015). A korabeli mederrendszerek és természetes vízrajzi viszonyok nyomán rekonstruált domborzat, valamint a geomorfológiai környezet alapján a vizsgált területek számítógépes dinamikus hidrológiai elöntési modellezésére is lehetőség nyílik.

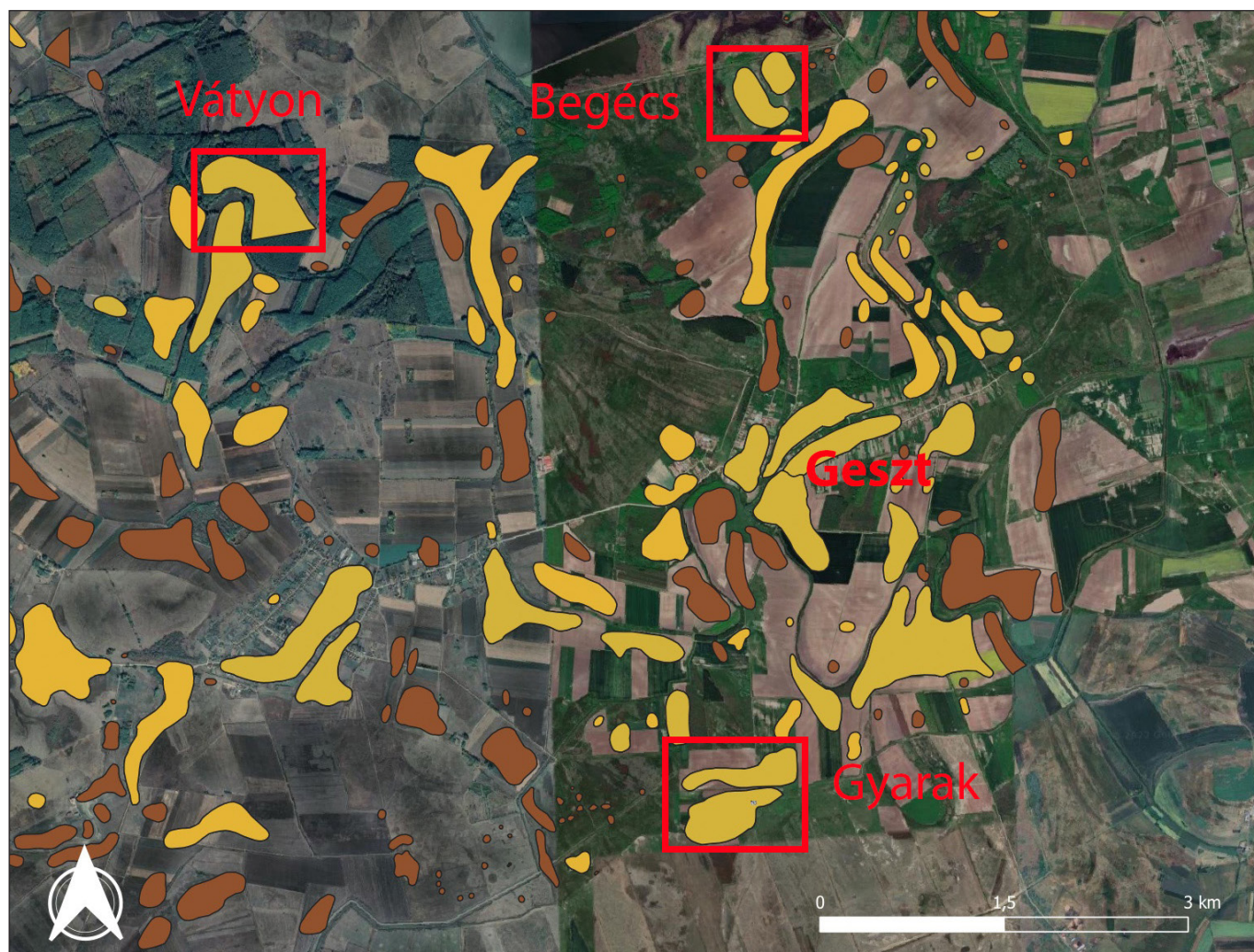
A középkori ember és táj viszonyának vizsgálatok a kutatások másik pillérét az itt élő közösségek, illetve településeik megismerése jelenti. Milyenek voltak, hogyan változtak a vizes élőhelyek középkori lakóinak tájhasználati szokásai, miként tudták kihasználni a sajátos természeti környezetet? A vízgazdálkodással összefüggő tájrégészeti jelenségek, mint a malmok, gátak, tavak, fokok, hidak azonosítása, felmérése, illetve esetenként műszeres vizsgálata fontos adatokkal szolgál. Lényeges kérdésünk, hogy milyen módon reagáltak a vizsgált területek közösségei a középkor évszázadai alatt végbemenő környezeti, táji (éghajlat, vízrajz, növényzet) változásokra. Az utóbbi évek kutatásai – a terepbejárás adatokat elemezve – feltételezik, hogy a kis jégkorszak csapadékosabb periódusának kezdetével lehet összefüggésben (PINKE ET AL. 2017) az a jelenség az Alföld más területein, hogy az Árpád-kortól a késő középkorra a vízjárta ártéri területekről a magasabb térszínre költöznek a települések. Ugyanakkor a Dráva árterén végzett kutatások ezt a tendenciát nem igazolták egyértelműen; inkább a közösségek adaptációját, a megváltozott környezethez alkalmazkodó települési és gazdálkodási stratégiákat mutattak (KOVÁCS & ZATYKÓ 2016; ZATYKÓ 2017). A projektben kiemelten vizsgáljuk az Árpád-kor és a késő középkor közti települési átmenet komplex folyamatát, annak klimatikus, környezeti, valamint gazdálkodásbeli, birtok- és politikatörténeti aspektusait. A településhálózat évszázados változásainak nyomonkövetése érdekében lelőhelydinamikai modellezés készül (MESTERHÁZY 2021). A középkor folyamán megfigyelhető településhálózati változások mellett törekszünk a település-szerkezeti jelenségek megfigyelésére, az egyes települések belső szerkezetének pontosabb felmérésére is. A kutatási területen ismert, elpusztult középkori falvak központi magjának terepi mérésekkel (GPS-alapú terepbejárások, földradaros és magnetométeres mérés, drónos felmérés, fémkeresős kutatás) történő vizsgálatát, a templomhely, utcahálózat, a megtelepedés központi és marginális területeinek felmérését célozzunk. A tájrégészet szemléletéből kiindulva a tájat magát is forrásként tekintjük; így vizsgálataink a korábbi évszázadok tájalakító tevékenységeinek középkorban is látható nyomaira is kiterjednek. Fontos kérdés, hogy pl. a Csörsz-árok, a Körös-menti Ördög-árok vagy az immár megváltozott funkcióval bíró kurgánok miként alakították a középkori térszervezést, hogyan befolyásolhatták a középkori ember tájszemléletét.

A projekt másik hangsúlyos célja módszertani jellegű. Fontos törekvésünk, hogy az MRT három teszterületre eső, máig publikálatlan eredményeit integráljuk a hazai település- és környezetrégészeti kutatásba; ugyanakkor célunk ezen korábbi eredmények módszertani felfrissítése, illetve konkrét kutatási kérdésekre koncentráló kiegészítése is. Hangsúlyos kérdés, hogy hogyan, milyen érvényességgel, milyen megszorítá-

sokkal használhatók napjainkban a korábbi MRT adatok, akár a tudományos kutatás szempontjából, akár a regionális tervezések, örökségvédelmi feladatellátás során.

ELSŐ EREDMÉNYEK

Kutatásainkat a Békés megyei Geszt területén, a Korhány-ér mintaterületen kezdtük meg. A rendelkezésre álló LiDAR-felvételek, okleveles adatok és kéziratok térképek adatai alapján három, korábban az MRT sarkadi járás munkálatai során azonosított, középkori falut jelző lelőhelyen végeztünk terepbejárásokat és magnetométeres, valamint földradaros méréseket: az egykori Gyarak (Geszt–Mezőgyaraki faluhely, azon.: 867), Vátyon (Geszt–Vátyoni faluhely, azon.: 837) és Begécs (Geszt–Begécs-dűlő III., azon.: 772) településeken (2. kép). A középkori Bihar megyéhez tartozó terület településtörténeti sajátossága, hogy falvai között gyakran találkozunk kismemesi településekkel (JAKÓ 1940). Geszt, illetve a szűkebb vizsgálatokra kiválasztott középkori falvak birtokosai szintén kismemesi családok, lakói vegyesen nemesi és jobbágy jogállású személyek voltak. Geszt, Begécs és Mezőgyarak betelepülésének pontos idejét nem ismerjük, de a 13. századi településhálózatnak már kismemesi lakossággal bíró részei. Vátyon szintén kuriális település és feltehetően a 13–14. századi megtelepedések közé tartozik (JAKÓ 1940). A kismemesi falvak története szorosan összefonódik a projekt kiemelten vizsgált időszakával, a 13–14. században végbement települési, társadalmi és gazdasági átalakulással, amelynek során a királyi várbirtokok felbomlásával a várnepek szolgáltatásai mezőgazdasági szolgáltatásokká alakultak, és ők jogilag a jobbágyok sorába olvadtak. Egyes csoportjaik azonban nemesi kiváltságokat szereztek, kisebb birtokokat kaptak, településeket létesítettek, ahogyan a Geszt környéki, mára elpusztult falvak korábbi birtokosai is. 2022 őszén Begécs,

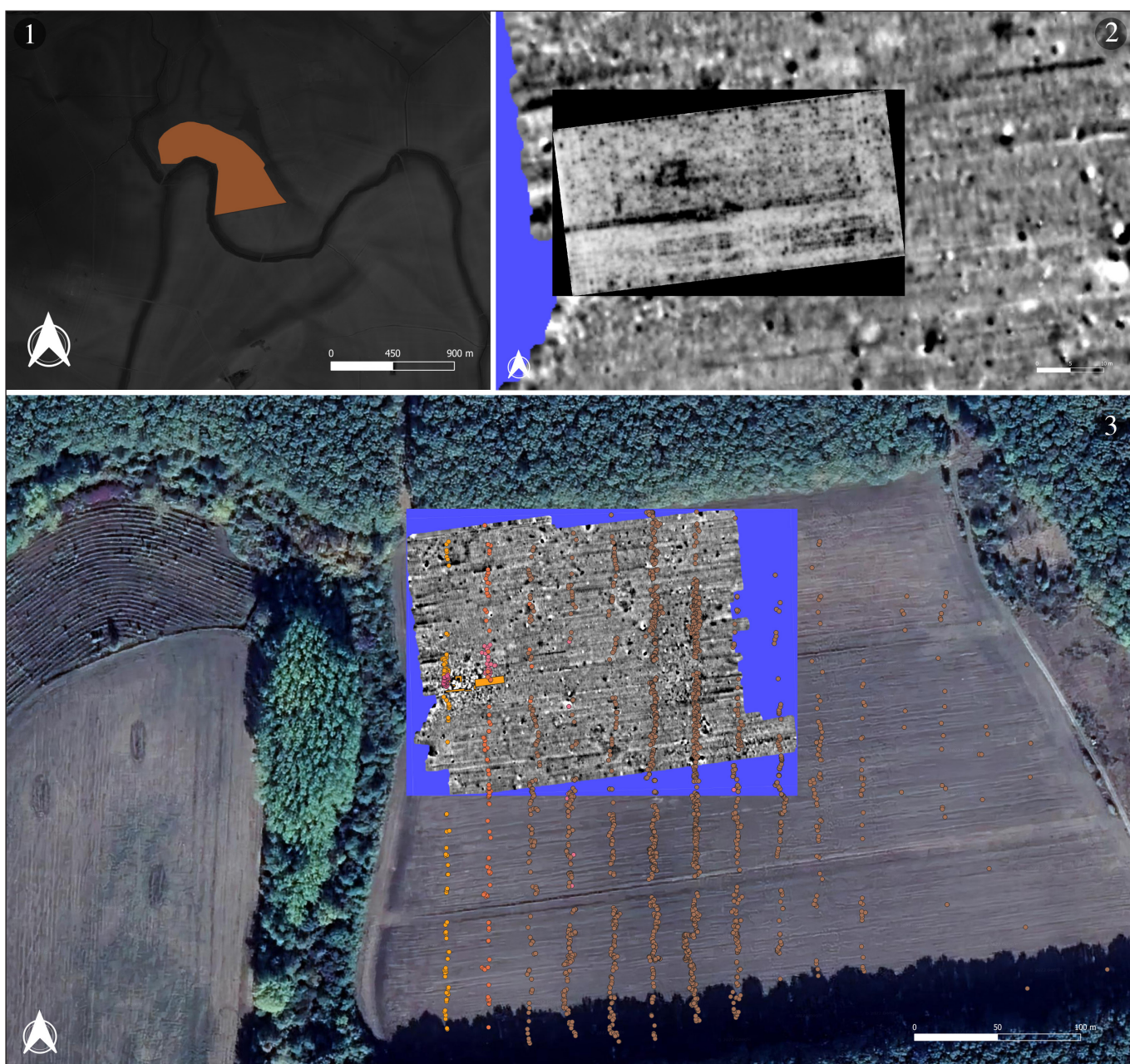


2. kép. Vátyon, Begécs és Gyarak a kutatási terület lelőhelytérképén

Vátyon és Mezőgyarak falvak helyén GPS-alapú terepbejárásokat, magnetométeres és földradaros méréseket, valamint drónos felmérést végeztünk. A felszíni leletszóródás megfigyelése érdekében a terepbejárást 25 m-es sávokban végeztük a területen; a leletek koordinátáit GPS készülékkel rögzítettük és 25×25 m-es egységekben gyűjtöttük. A lelőhelyen végzett nagyobb területű magnetométeres felmérések elsősorban a településszerkezet roncsolásmentes vizsgálatát szolgálták, míg a földradaros mérések az épített örökség (templomok, házcsoportok) részletesebb megismerését segítették elő (STIBRÁNYI & KLEMBALA 2021).

Vátyon

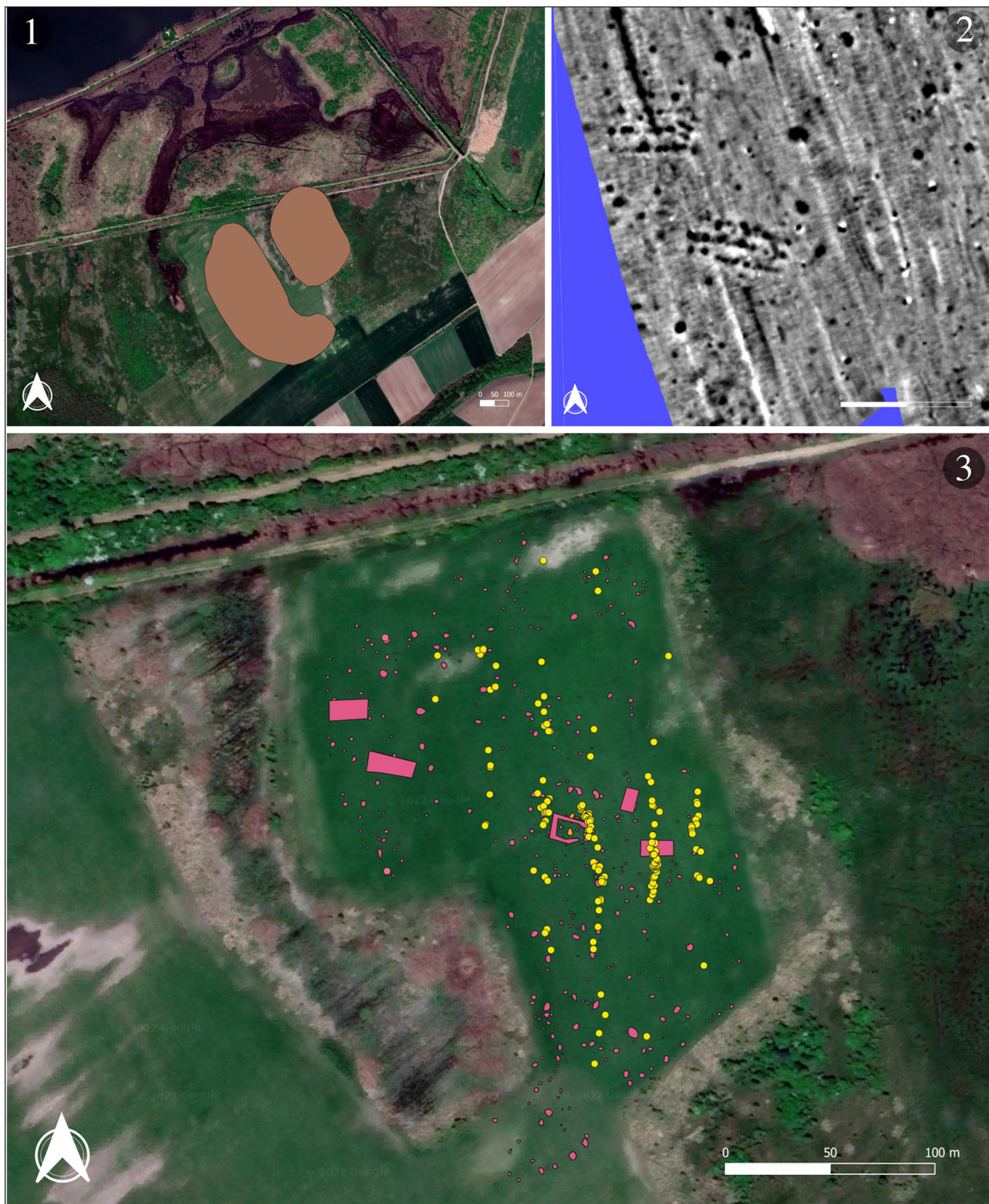
Az oklevelekben a 14. században megjelenő és a török korban elpusztult Vátyon falu lelőhelye közvetlenül a Holt-Korhány-ér keleti partján, a vízfolyás ívét követve helyezkedik el. Jelentős része tölgyes erdővel fedett, a középső részén egy hozzávetőleg 300×450 méteres, szántóművelés alá vett területen a 90-es években az MRT munkatársai késő középkori kerámiát gyűjtöttek és templomhelyet, házhelyeket figyeltek meg (SZATMÁRI 2005, 152). A lelőhelyen 2022 októberében végzett terepbejárásaink nyomán a leletszóródás a



3. kép. Vátyon: 1. a lelőhely LiDAR-felvételén, 2. a templom földradaros mérése, 3. a leletszóródás és magnetométeres mérés objektumai

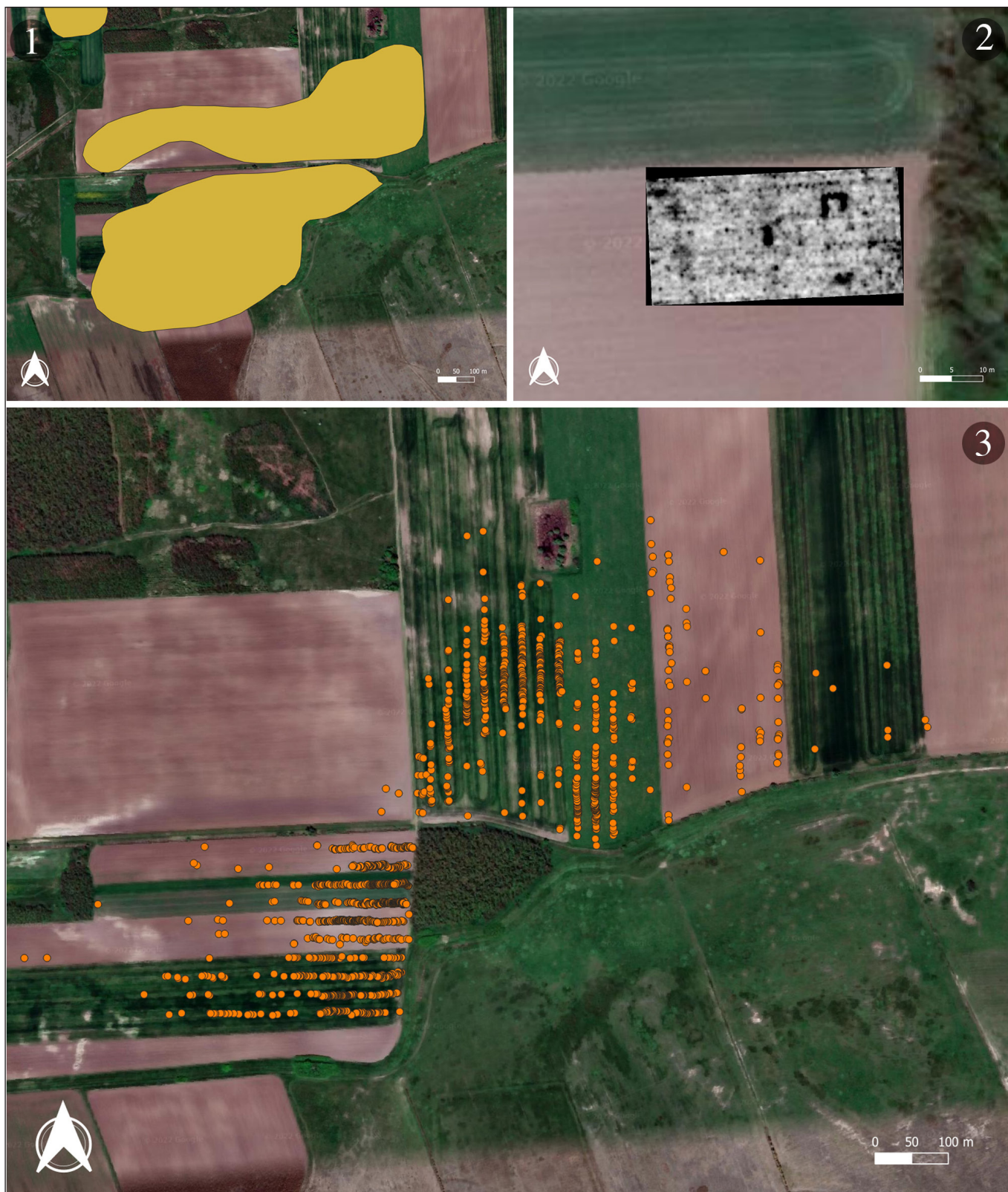
Zatykó Csilla et al. • Folyó, táj és település a középkorban: tájrégészeti, környezettörténeti és lelőhelydinamikai...

Holt-Korhány-ér partján és tőle keletre egy É–D irányú sávban mutatott sűrűsödést. Egy nagyobb területen (30 780 m²) magnetométeres mérés is készült, amely a templom helyén, illetve a leletsűrűsödés vonalában épített objektumokat jelzett. A templomhelyen végzett földradaros felmérés eredményeképpen a déli fal, a



4 kép. Begécs: 1. a lelőhely elhelyezkedése, 2. a leletszóródás és magnetométeres mérés objektumai, 3. cölöpszerkezetű épületek a magnetométeres felmérésen

keleti szentélyzáró fal déli indítása és feltehetően az északi oldalon álló sekrestye azonosítható, valamint egy jelenleg ismeretlen kis falcsont a hajó középső részén. A rendelkezésre álló adatok alapján egy megközelítőleg 5×15 – 16 méteres belső területű, nagy valószínűséggel többperiódusú templom szerkeszthető ki (3. kép). A templom erősen roncsolódott, a korábbi templomfalak jelentős részét elbontották és azok tégláit a települések felhagyása után más épületek építéséhez használhatták fel.



5. kép. Gyarak: 1. a lelőhely elhelyezkedése, 2. a leletszóródás térképe, 3. a templom hely földradaros mérése

Begécs

Az írott forrásokban 1271-től megjelenő (ÁÚO VIII. 374) és a török korban elnéptelenedő Begécs falut jelző lelőhely a 20. század elején létesített Begécsi-tavak déli partján fekszik, Gesztől északra, mintegy 3 kilométerre a Pánt-ér és a Korhány-csatorna között. Területén a 90-es években Árpád-kori és késő középkori kerámiát találtak és házhelyeket figyeltek meg egy kisebb kiemelkedésen. Az idén végzett terepbejárás sűrűbb leletszóródást a lelőhely keleti felében jelzett, míg a magnetométeres felmérés intenzív megtelepedési nyomokat mutatott két magasabb, egymással párhuzamos hát területén. A keleti hát középső, legmagasabb pontján három különböző épületre utaló anomáliacsoport jelentkezett, míg a nyugati háton két, hozzávetőleg 20×9 méteres épület három, K–Ny irányú alapozási árka és az ezekben található cölöplyukak is egyértelműen azonosíthatóak voltak. Az eddigi eredmények alapján elképzelhetőnek tartjuk, hogy vizsgálataink az egykori falu külső területeit érintik, míg a település központja a mai Begécsi-tó alatt fekszik (4. kép).

Gyarak

A már a Várad regestrumban (1214, 1219, 1220) is szereplő (KARÁCSONYI & BOROVSKY 1903, 184, 221, 243) és a 16. századig az írott forrásokban folyamatosan felbukkanó Gyarak település a török kor pusztításai után nem települt újra. A faluval azonosítható lelőhely Gesztől délre, mintegy 2,8 kilométerre található a Szépvíz-vízér-dűlő déli részén, közvetlenül a mai államhatár mellett. A 90-es években téglatörmelékkel, embercsonttal azonosított templomhelyet, közelében álló kurgánt figyeltek meg az MRT kutatásai során, illetve kevés Árpád-kori leletanyag mellett nagy mennyiségű késő középkori kerámia került itt elő (SZATMÁRI 2005, 118, 193). Bár 2022 őszén korlátozott vegetációs viszonyok mellett végezhetünk részleges terepbejárást és terepi méréseket, a leletszóródás így is jól jellemzi az egykori település kiterjedését és intenzív részeit. Az egykori falu két településrészét a köztük mélyedésként jelentkező egykori vízér választhatta el; kapcsolatuk, kronológiai jellemzőik és szerkezeti ismérveik feltárása a projekt következő éveinek feladata lesz. A magnetométeres felmérés jól mutatta a templom helyét, illetve a tőle mintegy 75 m-re az immár elszántott kurgán nyomait. A templom területén végzett földradaros mérés – a vátyoni lelőhelyhez hasonlóan – a szántáshatár alatt 40–50 cm-es mélységben jelentkező falszakaszokat mutatott, jelentősen roncsolt épületmaradványokkal. A templom északi oldalán feltehetően az egykori sekrestye 2,5×2,5 méteres helyisége rajzolódik ki; az ettől délre, 9-10 méterre jelentkező falcsont a templom szélességét mutathatja, míg a hajó hossza legalább 12 méter lehetett (5. kép). A mezőgyaraki faluhelyen a településszerkezet, a központ és a periféria, valamint a kronológiai jellemzők további vizsgálatai újabb eredményekkel biztatnak.

Terveink szerint a pályázati futamidő végére három vizes élőhelyet reprezentáló alföldi mintaterület táj- és településtörténetébe betekintést nyújtó munka áll majd rendelkezésünkre, amelyek beilleszthetők lesznek a középkori Kárpát-medence tágabb települési, környezettörténeti modelljébe is. A nemzetközi kutatásban széles körben elfogadott tájrégészeti szemlélet alkalmazásától fontos eredményeket várhatunk nem csak a folyószabályozások előtti települési, vízgazdálkodási, hanem a klímátörténeti, történeti ökológiai és tradicionális tájhasználati területeken is. Az MRT adatgyűjtéseinek modern, roncsolásmentes módszerekkel történő tesztelésével, kiegészítésével a korábbi topográfiai adatsorok értelmezési és felhasználási lehetőségeinek modellezésére nyílik mód. Ez jól hasznosítható mind a jövőbeni tervezési folyamatoknál, örökségvédelmi feladatellátások, illetve tudományos kutatások során is.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Jelen kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal OTKA-K138353 számú pályázatának keretében végezzük. Köszönettel tartozunk a munkában segítségünkre lévő résztvevőknek: Berta Adrián, Ekrik Ákos, Jakab Gusztáv, Klembala Zsombor, Kovács Bianka Gina, Nagy László, Pethe Mihály, Serlegi Gábor.

Zatykó Csilla et al. • Folyó, táj és település a középkorban: tájrégészeti, környezettörténeti és lelőhelydinamikai...

FELHASZNÁLT IRODALOM

ÁÚO = Wenzel, G. (1870). *Árpádkori új okmánytár*. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. VIII. 1261–1272. Pest.

Jakó Zs. (1940). *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest, 1940.

Karácsonyi J. & Borovszky S. (1903). *Az időrendbe szedett Váradi tüzesvaspróba-lajstrom*. Budapest.

Kiss Á., Bóka G., Saláta D. & Pető Á. (2017). Sarkad település és környezetének földhasználat-történeti vizsgálata. *Tájökológiai Lapok* 15:1, 9–19.

Kovács Gy. & Zatykó Cs. (eds.) (2016). “*per sylvam et per lacus nimios*” *The Medieval and Ottoman Period in Southern Transdanubia, Southwest Hungary: the Contribution of the Natural Sciences*. Budapest.

Mesterházy G. (2021). *Régészeti célú térbeli elemzések és térinformatikai modellezések Polgár térségében az őskortól a középkorig*. Doktori disszertáció kézírata, Budapest: ELTE.

Niebieszczanski, J., Jaeger M., Pető, Á., Hildebrandt–Radke, I., Kulcsár G., Staniuk, R., Taylor, N. & Czebreszuk, J. (2019). Revealing the internal organization of a Middle Bronze Age fortified settlement in Kakucs-Turján through geoarchaeological means: magnetometric survey and sedimentological verification of a housing structure. *Journal of Archaeological Science: Reports* 25, 409–419. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2019.04.014>.

Pető Á., Serlegi G., Krausz E., Jaeger, M. & Kulcsár G. (2015). Régészeti talajtani megfigyelések „Kakucs–Turján mögött” bronzkori lelőhelyen I. *Agrokémia és Talajtan* 64:1, 219–237. <https://doi.org/10.1556/0088.2015.64.1.16>.

Pető Á., Niebieszczanski, J., Serlegi G., Jaeger, M. & Kulcsár G. (2019). The site mapping of Kakucs-Turján by the means of horizontal and vertical proxies: combining field and basic laboratory methods of geoarchaeology and archaeological prospection. *Journal of Archaeological Science: Reports* 27: 101999. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2019.101999>.

Pinke Zs., Ferenczi L., F. Romhányi B., Gyulai F., Laszlovszky J., Mravcsik Z., Pósa P. & Gábris Gy. (2017). Zonal assessment of environmental driven settlement abandonment in the medieval Trans-Tisza region, Central Europe. *Quaternary Science Review* 157, 98–113.

Saláta D. (2011). Tájváltozás vizsgálata a Körös-Maros Nemzeti Park három kis-sárréti területén: Kisgyanté, Kisvátyon és Sző-rét. *Crisicum* 7, 129–151.

Saláta D., Pető Á., Kenéz Á., Geiger B., Horváth S. & Malatinszky Á. (2013). Természettudományos módszerek alkalmazása tájtörténeti kutatásokban – Kisgombosi esettanulmány. *Tájökológiai Lapok* 11:1, 67–88.

Saláta D., Krausz E., Reményi L., Kenéz Á. & Pető Á. (2014). Combining historical land-use and geoarchaeological evidence to support archaeological site detection. *Agrokémia és Talajtan* 63:1, 99–108.

Stibrányi M. & Klembala, Zs. (in press). „... és sötétség borítja még a nevét is” Elpusztult középkori templomok régészeti geofizikai kutatása Fejér megyében. *Alba Regia* 49 (2021), 23–39.

Zatykó Csilla et al. • Folyó, táj és település a középkorban: tájrégészeti, környezettörténeti és lelőhelydinamikai...

Szatmári I. (2005). *Békés megye középkori templomai*. Békéscsaba.

Uj B., Nagy A., Saláta D., Laborczi A., Malatinszky Á., Bakó G., Danyik T., Tóth A., S. Falusi E., Gyuricza Cs., Póti P. & Penksza K. (2015). Wetland habitats of the Kis-Sárrét 1860–2008 (Körös-Maros National Park, Hungary). *Journal of Maps* 10, 211–221.

Zatykó Cs. (2017). Középkori településszerkezet és tájhasználat a Berzence környéki terepbejárások tükrében. In: Benkő E., Bondár M. & Kolláth Á. (szerk.). *Magyarország Régészeti Topográfiája: Múlt – Jelen – Jövő*. Budapest: MTA BTK Régészeti Intézet, 563–571.